

Tab. 7 – Finanční exploatace území okupovaných nebo kontrolovaných nacistickým Německem

území	období	celková částka v miliónech říš- ských marek	přepočet na hlavu v USD
Protektorát			
Čechy a Morava	03. 1939 – 04. 1945	15 760	850
Slovensko	03. 1939 – 04. 1945	500	75
Generální gouvěnement	01. 1940 – 12. 1944	5 100	170*
Srbsko	04. 1941 – 12. 1944	3 600	375
Chorvatsko	04. 1941 – 12. 1944	1 175	67**
Maďarsko	04. 1941 – 12. 1944	3 000	80
Rumunsko	04. 1941 – 12. 1944	2 000	50
Bulharsko	04. 1941 – 12. 1944	900	50
Albánie	03. 1939 – 07. 1943	-300	-120***

* údaje neznámy, částky označují pouze výši válečné daně, která je u ostatních zemí zahrnuta

** Chorvatsko platilo okupační náklady napůl Německu a Itálii

*** záporné hodnoty jdou na vrub rozsáhlého italského exportu

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 9

Zapojení středovýchodní Evropy do německých válečných aktivit spolu s přímými válečnými škodami znamenalo razantní zásah do národních ekonomik zemí tohoto regionu a celkový pokles jejich výrobního potenciálu ve všech oblastech.

Zmíněná data je nutné brát v úvahu nejen proto, že ilustrují rozsah

Tab. 8 – Sektorový index za rok 1945 (1943 = 100)

země	ropa	uhlí	ocel	energie
Československo	–	46	37	67
Polsko	–	22	20	–
Maďarsko	78	52	17	38
Rumunsko	88	69	35	80
Jugoslávie	–	46	26	75
Bulharsko	–	63	–	119
Albánie	24	–	–	–

Zdroj: Radice E. A., *Economic Developments in Eastern Europe under German Hegemony*, in: *Communist Power in Europe*, London and Basingstoke 1977, s. 18

a hloubku exploatace zemí středovýchodní Evropy za války, ale také dávají jistý obraz problémů, které před těmito zeměmi stály na konci války, kdy se formulovaly principy jejich poválečné rekonstrukce.

CESTY K MOCI (1945–1953)

MEZINÁRODNÍ VZTAHY: OD SPOLUPRÁCE KE KONFRONTACI

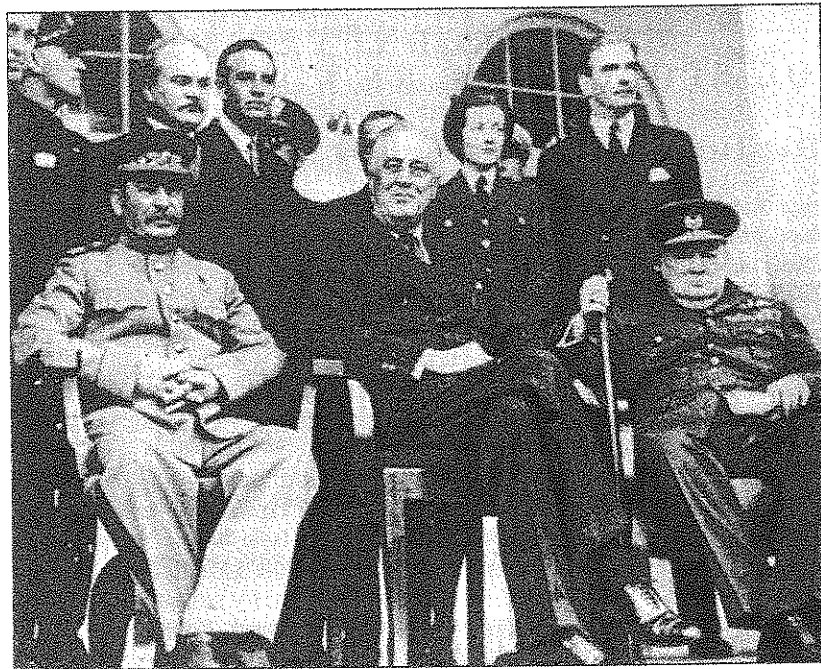
Diplomacie na konci války

Bez ohledu na vyčerpání, které způsobila Sovětskému svazu válka, lépe řečeno právě proto, se Moskva snažila zajistit si „plody vítězství“. Stalin usiloval nejen o britské a americké uznání anexe rozsáhlých území z let 1939–1940, tedy z doby, kdy byl ještě Hitlerovým spojencem, ale také o potvrzení dominantní role Sovětského svazu ve státech střední a jihovýchodní Evropy. Pozdější postup sovětské armády na západ výrazně posílil vyjednávací pozice Sovětského svazu, který uvedené země plně kontroloval a bez ohledu na západní spojence v nich mohl uskutečňovat vlastní politiku.

O poválečném uspořádání světa jednaly ještě během války konference Velké trojky, kterou tvořili nejvyšší představitelé hlavních válčících států protihitlerovské koalice: generální tajemník ÚV Vsesvazové komunistické strany (bolševiků) a předseda vlády SSSR Josif Vissarionovič Stalin, prezident USA Franklin Delano Roosevelt a předseda vlády Velké Británie Winston Spencer Churchill. První konference Velké trojky se konala ve dnech 28. listopadu – 1. prosince 1943 v iránském Teheránu. Kromě projednání další strategie vedení války dostal Stalin od svých partnerů souhlas se změnou hranic Polska. Sovětský svaz si měl podržet tu část polského území, kterou obsadil na základě německo-sovětského paktu z 23. srpna 1939, Polsku však příslušela kompenzace z německého území na západě a u Baltského moře. Stalin na oplátku vyšel vstříc Rooseveltově snu o „novém světovém řádu“ a souhlasil s vytvořením celosvětové univerzální organizace, pozdější Organizace spojených národů (OSN), která měla zajišťovat mír. Přislíbil mu také, že Sovětský svaz po porážce Německa vstoupí do války i proti Japonsku.

Rok 1944 byl rokem těžkých a vítězných tažení Rudé armády. Nejkratší cesta na Berlín sice vedla přes Polsko, Stalin však část armády odklonil na Balkánský poloostrov a obsadil Rumunsko, Bulharsko, Maďarsko a částečně

také Jugoslávii. Operace na Balkáně sledovaly kromě vojenských také politické cíle, protože sovětská vojenská přítomnost umožňovala Stalinovi ovlivňovat další vývoj v této oblasti a byla výhodná při jednání se spojenci. Zvláště to platilo v těch případech, kdy se jednalo o poražené země, bývalé spojence Německa. Tažení sovětské armády na Balkán a existence silného komunistického odbojového hnutí v Jugoslávii a Řecku přiměly W. Churchilla k říjnové návštěvě Moskvy, kde navrhl Stalinovi rozdělení sfér vlivu na poloostrově. Uzavřená procentová dohoda dávala Sovětskému svazu rozho-

Velká trojka (Stalin, Roosevelt, Churchill) v Teheránu v roce 1943

dující vliv ve všech balkánských státech s výjimkou Řecka, Maďarska a Jugoslávie. Řecko bylo „vyhrazeno“ pro Británii, v Maďarsku a Jugoslávii měl být vzájemný poměr vlivu obou států stejný, v Jugoslávii měl navíc silné pozice komunistický odboj.

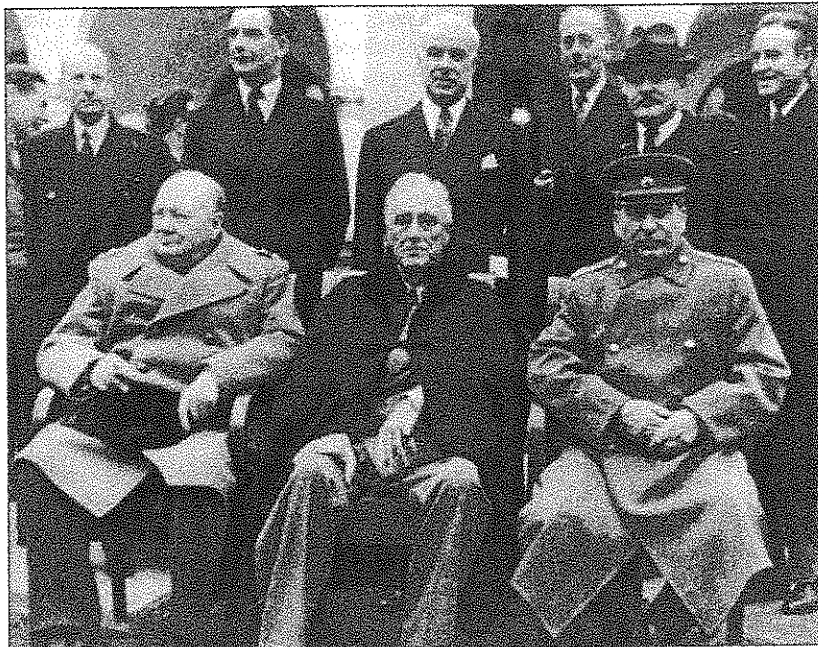
Tzv. procentová dohoda mezi Churchillem a Stalinem bývá často přeceňována či neadekvátně hodnocena jako počátek rozdělení Balkánu a jeho komunizace. Je nutné podotknout, že sféry vlivu navrhované britským premiérem a akceptované sovětským vůdcem byly mnohem více chápány jako bezpečnostní zóny (podobně jako později v Jaltě). Touto dohodou Churchill

nedal Stalinovi volnou ruku k sovětizaci Balkánu a Stalin v této době nic takového neměl v úmyslu. Význam dohody zeslábl po sovětské okupaci balkánských satelitů Osy, což však na druhé straně neznamenovalo úplný zánik závazků, které z ní vyplývaly. Stalin důsledně ponechával řecké komunisty jejich osudu v době občanské války, na druhé straně Churchill výslovně a s odkazem na zmíněnou dohodu odmítl na počátku roku 1945 podpořit rumunskou monarchii proti sovětsko-komunistickému nátlaku. Dohoda ztratila definitivně smysl za situace, kdy o osudu příslušné země začal převážně rozhodovat sovětský vliv a místní komunisté. Byl to i případ Polska, kterého se procentová dohoda netýkala a které zaujímal ve velmocenských vztazích specifické postavení především s ohledem na sovětský zájem zajistit si mezinárodní uznání anexe východních polských území ze září 1939.

Vztahy mezi Sovětským svazem a polskou londýnskou emigrační vládou byly značně chladné. Rozkol vyvrcholil na jaře 1943 v souvislosti s katynskou aférou. Sovětský svaz tehdy přerušil s polskou exilovou vládou diplomatické vztahy. Plně se pak orientoval na alternativní, prosovětské síly polského odbojového hnutí, které 21. července 1944 vyhlásily v Lublinu Polský výbor národního osvobození. Ten se 31. prosince téhož roku přeměnil v prozatímní vládu (první). Sovětský svaz ji vzápětí uznal za jedinou právoplatnou polskou vládu. Silný nekomunistický odboj, orientovaný na emigrační vládu, byl oslaben nejen likvidací varšavského povstání (1. srpna – 2. října 1944), kterému sovětská armáda poskytla jen minimální pomoc, ale i přímým pronásledováním a likvidací jednotkami NKVD či sovětské armády. Sovětský postoj vůči varšavskému povstání však na druhé straně vyvolal značné pochyby u řady činitelů amerického ministerstva zahraničních věcí ohledně skutečných záměrů Sovětského svazu ve střední a východní Evropě.

V době konání další konference Velké trojky v Jaltě na Krymu 4. – 11. února 1945 ovládala sovětská armáda již velkou většinu východní a jihovýchodní Evropy a stála jen několik desítek kilometrů od Berlína. Jednání byla předznamenána očekávanou brzkou kapitulací Německa, a tak otázka správy poraženého státu byla jedním z hlavních bodů konferenční agendy. Německo mělo být rozděleno na čtyři okupační zóny, spravované vítěznými mocnostmi (jednu zónu dostala také Francie), a podle stejného klíče bylo rozděleno jeho hlavní město Berlín. V otázce Polska konference potvrdila dřívější dohody o polských hranicích a, což bylo velmi důležité, prosovětská polská prozatímní vláda se měla stát základem příští polské vlády. V obecné rovině měla určovat politiku Velké trojky v poválečné Evropě *Deklarace o osvobozené Evropě*, podle které velmoci příslibily „napomáhat národům osvobozeným z nadvlády nacistického Německa i národům bývalých satelitních států Osy v Evropě, aby demokratickými prostředky vyřešily své naléhavé politické a hospodářské problémy.“ Deklarace však neobsahovala žádné nástroje a kontrolní mechanismy, které by zajišťovaly její naplnění.

Další vývoj v zemích středovýchodní Evropy, z nichž většina se měla zanedlouho stát sovětskými satelity, dal vzniknout jaltskému mýtu, podle kterého mělo na konferenci na základě tajných dohod dojít k rozdělení světa mezi vítězné mocnosti. Tato představa neztratila na životnosti ani poté, co byly všechny jaltské dohody publikovány, a to zejména v dotčených zemích. Ve skutečnosti žádné takové dohody uzavřeny nebyly. Veškerá rozhodnutí na konferenci byla přijímána jednomyslně, avšak jejich vágní formulace umožňovaly různé interpretace.

Churchill, Roosevelt a Stalin na Jaltské konferenci v únoru 1945

K rozdělení Evropy, které šlo fakticky proti duchu dokumentů přijatých v Jaltě, došlo až později v souvislosti s konfrontacemi studené války, které jaltské dohody a principy deformovaly a negovaly. Je nutné ovšem připustit, že v době konání Jaltské konference již v hlavních rysech podmínky pro rozdělení světa připraveny byly. Sovětský svaz mocensky ovládal východní a střední Evropu a Roosevelt dal navíc v Jaltě najevo, že ho tato oblast příliš nezajímá. Spojené státy naproti tomu měly eminentní zájem o Evropu západní, včetně Itálie, dále o Japonsko a tichomořské ostrovy, vhodné jako základny pro válečné námořnictvo.

Američtí vojenští plánovači v této době odhadovali, že se další vojenské operace proti Japonsku protáhnou nejméně do roku 1946 a způsobí americké armádě ztráty ve výši až 1 miliónu mužů. Roosevelt si proto na Stalinovi vymohl opětovné potvrzení závazku, že SSSR vstoupí do tří měsíců po porážce Německa do války proti Japonsku. Sovětský svaz měl za to získat jižní část Sachalinu, Kurijské ostrovy, dále nájem přístavu Port Arthur, výsadní práva v přístavu Dairen a další koncese. Stalin naproti tomu učinil jisté ústupky v záležitosti OSN. Vzdal se požadavku, aby velmoci měly právo véta i v procedurálních otázkách a aby mohly zablokovat již samotné projednávání „nepříjemných“ otázek. Současně také souhlasil, aby kromě Sovětské-

Stalin s americkým prezidentem Harry S. Trumanem v Postupimi v létě 1945

ho svazu byly v OSN zastoupeny jen dvě svazové republiky, Bělorusko a Ukrajina, namísto původního maximalistického požadavku všech republik. Ostatně, Spojené státy mohly požadovat 49 míst, ale žádaly jen jedno.

Roosevelt považoval sovětskou spolupráci na poválečném uspořádání světa za nezbytně nutnou. Jeho ústupky sovětským požadavkům a ignorování řady problémů a sporných bodů měly Stalinovi mimo jiné ukázat, že Spojené státy akceptují Sovětský svaz jako rovnocenného partnera. Americký prezident také nechtěl vyvolávat třenic, které by mu zkomplikovaly dosažení jeho vlastních cílů a ohrozily jeho představu poválečné spolupráce Velké trojky. Navíc Roosevelt a řada dalších západních politiků, mezi nimi například Edvard Beneš, podlehli klamu, že válka Sovětský svaz a jeho

chování změnila a že tato země projde jakousi demokratickou evolucí.

Přes naděje, které Jaltská konference přinesla, však záhy po jejím skončení došlo k ochlazení vztahů mezi anglosaskými spojenci a Sovětským svazem. Příčinou byla především polská otázka, přesněji problém vytvoření nové polské vlády. Západní spojence také znepokojovalo chování Sovětského svazu v obsazených zemích, zvláště jeho zásah v Rumunsku. Úmrtí prezidenta Roosevelta 12. dubna 1945 a nástup nového prezidenta Harryho S. Trumana předznamenaly postupné změny americké politiky.

Druhou světovou válku svým způsobem završila poslední schůzka Velké trojky, jež proběhla v Postupimi u Berlína 17. července – 2. srpna 1945. Tato schůzka měla současně znamenat přechod k poválečnému uspořádání Evropy. Spojené státy zastupoval H. Truman, který se teprve začínal orientovat v zahraničněpolitických otázkách, Velkou Británií v první fázi jednání W. Churchill, po volbách pak nový ministerský předseda labouristické vlády Clement Attlee. Zástupcem Sovětského svazu byl samozřejmě Stalin.

Jednání se soustředila především na řešení konkrétních problémů spojených s okupací a budoucností Německa. Velmoci také stanovily definitivní západní hranici Polska, která vedla po linii řek Odra – Lužická Nisa, přičemž Polsku připadl i přístav Štětín se zázemím. Konference rozhodla o principu odsunu německých menšin z Polska, Československa a Maďarska a zabývala se také přípravou mírových smluv se satelity Německa a dalšími otázkami. Zahraniční politiku Spojenců v poválečném světě měla koordinovat nově vytvořená Rada ministrů zahraničních věcí, která měla také řešit aktuální problémy ve vzájemných vztazích mezi nimi. Západní spojenci však v Postupimi odmítli požadavky Moskvy, aby SSSR dostal do správy bývalou italskou kolonii Libyi, a zvláště pak aby Turecko vrátilo Sovětskému svazu provincie Kars a Ardahan v Zakavkazsku, které získalo po první světové válce. Stálý sovětský tlak v tomto směru byl sice bezvýsledný, byl však vedle Trumanovy kritiky sovětské politiky ve východní Evropě jedním z faktorů, které přispívaly ke zhoršování vztahů mezi dosavadními spojenci.

Sovětský svaz světovou velmocí

Dobytí Berlína Rudou armádou na přelomu dubna a května 1945 ukázalo, že se Sovětský svaz stal mocností, která bude silně ovlivňovat vývoj zemí střední a jihovýchodní Evropy včetně samotného Německa. Zásah ve válce proti Japonsku v srpnu 1945 pak jen potvrdil, že se stal světovou velmocí, i když zdevastovanou válkou, a proto zatím jen s omezeným vlivem. Po skončení druhé světové války si Sovětský svaz začal vytvářet kondominium států ve střední a východní Evropě, které bylo pod jeho přímým vlivem. Ta-

to skupina zemí, která se brzy stala známou jako „sovětský blok“, nepochybně posílila jeho postavení ve světě, dala mu nové příležitosti a možnosti, ale současně se pro něho stala zdrojem problémů a napětí.

Svět po se válce však velmi podstatně lišil od světa, jaký existoval mezi světovými válkami. Z politické mapy světa zmizela řada dřívějších velmocí: Německo, Itálie, Japonsko a některé menší státy. Byly poraženými, okupovanými státy a alespoň na několik prvních poválečných let se staly pouhým objektem mezinárodní politiky. Jedním z výrazných rysů poválečného světa byla nová role Spojených států. I v meziválečném období, kdy vůdčím principem americké zahraniční politiky byl izolacionismus, převládal v některých oblastech světa vliv Spojených států, které z ekonomického hlediska byly prvořadou světovou velmocí již dávno. Nová však byla vojenská a politická úloha USA a také šíření kulturního vlivu, a to nejen v některých oblastech, nýbrž v globálním, celosvětovém měřítku. Před válkou měly USA nevelký vojenský rozpočet, nebyly zapojeny do žádné vojensko-politické aliance a žádné americké vojenské jednotky nebyly rozmístěny mimo území pod kontrolou USA. Válka globalizovala roli Spojených států. Vojenský rozpočet USA se zvláště v souvislosti s korejskou válkou prudce zvýšil, byla ustavena Meziamerická dohoda o vzájemné pomoci (Rijský pakt, 1947) a NATO (1949), v nichž USA hrály dominantní roli. Americká armáda se podílela na okupaci Německa, Itálie, Japonska a Rakouska a měla vojenské základny v řadě států světa. V roce 1955 měly Spojené státy asi 450 základen ve 36 státech.

Spojené státy byly ekonomicky zdaleka nejsilnějším státem světa. Zatímco ostatní mocnosti utrpěly za války těžké ztráty, americká ekonomika prudce expandovala a plně využila svého potenciálu. Hrubý domácí produkt USA vzrostl z 209,4 miliardy dolarů v roce 1939 na 355,3 miliardy dolarů v roce 1945 a tvořil téměř polovinu HDP celého světa. S 6 % světové populace Spojené státy produkovaly 46 % světové výroby elektrické energie, 48 % rozhlasových přijímačů, 54 % telefonů a americké společnosti kontrolovaly na 60 % tehdejších ložisek ropy. Přes rychlou demobilizaci měly Spojené státy nejsilnější válečné námořnictvo a letectvo a až do roku 1949 měly monopol na jaderné zbraně. I poté si však udržovaly značný technologický náskok před SSSR.

Ve Spojených státech sice přežívala rezidua izolacionismu a jejich zájmy nebyly stejně intenzivní ve všech částech světa, celkově však byly globální. Ovlivňovaly podstatně větší část světa než Sovětský svaz a jejich vliv byl většinou hlubší, pronikavější a trvalejší než sovětský, založený pouze na mocenské kontrole. Americký faktor byl komplexní a sahál od ekonomického, politického a vojenského vlivu, až po kulturní sféru. Sovětskému svazu naproti tomu trvalo několik desetiletí, než se pokusil hrát skutečně globální roli.

Tab. 9 – Celkový hrubý národní produkt a hrubý národní produkt na obyvatele jednotlivých mocností v roce 1950 (v dolarech z roku 1964)

	celkový hrubý národní produkt (v miliardách)	hrubý národní produkt na obyvatele
Spojené státy	381	2 536
Sovětský svaz	126	699
Velká Británie	71	1 393 *
Francie	50	1 172
SRN	48	1 001
Japonsko	32	382
Itálie	29	626 *

* údaje z roku 1951

Zdroj: Kennedy P., Vzestup a pád velmocí. Ekonomické změny a vojenské konflikty v letech 1500–2000, Praha 1996, s. 447

Mocenská základna Sovětského svazu nebyla srovnatelná s americkou. Za války utrpěl SSSR mimořádné ztráty, a i když do roku 1950 více méně obnovu dokončil, výše jeho národního důchodu* v této době byla asi třetinová proti HDP Spojených států. Jako jeden z vítězů druhé světové války, jenž navíc nesl na svých bedrech hlavní tíži bojů v Evropě, měl Sovětský svaz jistotu dobu po válce značnou politickou moc a autoritu, která však poměrně rychle erodovala. Skutečnou velmocí byl však ve vojenské sféře, zvláště pokud šlo počty vojáků a konvenční zbraně. V situacích, kdy Spojené státy mohly využít široké škály nástrojů, sahajících od politických a ekonomických až po vojenské, byl Sovětský svaz závislý především na své vojenské síle.

V poválečné době stál nicméně Sovětský svaz na druhém místě za Spojenými státy. Jeho expanze a zájmy byly geograficky podstatně limitovanější, avšak připoutání řady zemí k SSSR bylo nesrovnatelně pevnější. Samotné sovětské území se zvětšilo. Ke svému původnímu území připojil Sovětský svaz tři státy v Pobaltí, východní Karelii a Petsamo (na úkor Finska), východní část Polska a Východní Prusko (na úkor Německa), Podkarpatskou Rus (na úkor Československa), Besarábii a severní Bukovinu (na úkor Ru-

* Národní důchod, ND, byl v komunistických státech definován jako nové vytvořená hodnota vzniklá využitím prostředků, které byly ve společenském vlastnictví. Z propočtu tedy vylučoval tzv. neproduktivní síly, například osobní dopravu, cestovní ruch, školství, kulturu, peněžnictví, ale hodnotil tento agregát v tržních cenách, tedy s připočtením nepřímých daní, daně z obrátu apod. Hrubý domácí produkt, HDP, používaný ve vyspělých státech a námi udávaný v západních odhadech sovětského ekonomického růstu, je obvykle definován jako celková peněžní hodnota toků statků a služeb vytvořená za dané období (většinou jeden rok) výrobními faktory národního hospodářství bez ohledu na to, jsou-li vlastněny občany států nebo cizinci.

munska), jižní Sachalin a Kurilské ostrovy (na úkor Japonska). Vliv Sovětského svazu v oblastech, které s ním přímo nesousedily, byl v době krátce po skončení války, až na výjimky, celkem minimální. Přesto však, díky obrovskému teritoriu a geopolitické poloze Sovětského svazu, se řada oblastí stala pro sovětské předáky téměř automaticky velmi důležitými. O tom, že Evropa byla klíčová jak pro Moskvu (východní část kontinentu), tak pro Spojené státy (západní Evropa), nebylo pochyb. Postavení Sovětského svazu v důsledku války však zesílilo také na asijském kontinentě, zvláště ovšem po vítězství čínských komunistů v občanské válce v roce 1949.

Třetím vítězným státem a velmocí zároveň byla v roce 1945 Velká Británie. Její válečné úsilí bylo pozoruhodné a její ministerský předseda Winston S. Churchill se stal symbolem nepokoření a odporu vůči hitlerovskému Německu a hrál i důležitou roli ve vztazích Velké trojky. Velká Británie však vyšla z války ekonomicky a finančně tak vyčerpaná (po válce měla státní dluh ve výši 3,35 miliardy liber), že se musela obrátit na USA s žádostí o velkou půjčku. Spojené státy však půjčku podmínily konvertibilitou libry k dolaru, po jejímž zavedení se britské ekonomické potíže ještě zvýšily, takže konvertibilita musela být zakrátko pozastavena. Situaci komplikoval i fakt, že Velká Británie měla stále velké množství nejrůznějších závazků prakticky na celém světě. Navíc se po roce 1945 začalo rozpadat i samotné britské impérium. Možnosti Velké Británie a její mezinárodní vliv proto prudce klesaly.

Francie, která utrpěla v roce 1940 zdrcující porážku, přes veškerou snahu vůdce Svobodných Francouzů generála Charlese de Gaulla již nikdy nedosáhla postavení, jakému se těšila před válkou, a to ani v Evropě. Francouzské ekonomické problémy byly podobné jako britské, komplikované též rozkladem koloniální říše. Francie se proto stejně jako Velká Británie a ostatní evropské státy obávala nástupu izolacionismu ve Spojených státech, které byly jediným zdrojem finanční a ekonomické pomoci a konec konců i vojenské ochrany. To byl jeden z hlavních důvodů, proč se evropské státy snažily udržet USA v Evropě.

Mezinárodní vztahy po druhé světové válce přešly poměrně velmi rychle od válečné spolupráce k ostrému soupeření velmocí, ve studenou válku. Frekvence a intenzita sporů mezi bývalými spojenci narůstala již v průběhu roku 1945, i když ani předchozí období nebylo zdaleka idylické; od roku 1946 se vztahy prudce zhoršovaly a v roce 1947 již scénu definitivně ovládla studená válka. V prvních letech se pozornost soustřeďovala na problémy střední a jihovýchodní Evropy, a především na německý problém. Zde však postoje mocností záhy vykristalizovaly a studená válka se posléze globalizovala. Její těžiště se pak přeneslo na asijský kontinent, který na přelomu 40. a 50. let prožíval dramatický vývoj. Vznikl zde komunistický čínský stát, v Koreji vypukla válka a válečný konflikt probíhal také v Indočíně.

Sovětská zahraniční politika se v posledních letech Stalinovy diktatury stala v podstatě defenzivní v tom smyslu, že se zaměřila na obranu „plodů vítězství“. Nyní však již nikoli jen území, kterých se Sovětský svaz zmocnil anexemi v letech 1939–1940 či v roce 1945, ale především pozic, které získal v sousedních státech. V první fázi Stalin tyto státy pevně připoutal k Moskvě tak, aby zde vzniklo nárazníkové pásmo sprátených zemí s pro-moskevskými vládami. Tento blok států měl znemožnit či alespoň zne-snadnit případný útok proti Sovětskému svazu. Na počátku tohoto prvního období nebylo ještě nezbytně nutné, aby se tyto země staly hned komunistickými, „přátelství“ vůči Sovětskému svazu a silné místní komunistické strany zastoupené v koaličních vládách měly být dostatečnou bezpečnostní zárukou. Teprve na sklonku tohoto období a v kontextu počínající studené války, čili v letech 1946–1947, Stalin usoudil, že „bezpečnější“ z hlediska zájmů Sovětského svazu bude úplná kontrola těchto zemí, tedy převzetí moci místními komunisty poslušnými příkazů z Moskvy.

Stalin si nepochybně uvědomoval svou situaci: válku sice vyhrál, avšak země z ní vyšla vyčerpaná. UVědomoval si i to, že ve srovnání se Spojenými státy nemá Sovětský svaz v případném konfliktu naději na vítězství. Navíc se již delší dobu, i když neúspěšně, pokoušel od USA získat hospodářskou a finanční pomoc. Soustředil se proto na prosazení své kontroly nad těmi státy, které již k sobě připoutal, přičemž v řadě otázek zaujal tvrdý, nekom-promisní postoj, který měl ukázat, že i Sovětský svaz je připraven hájit své zájmy. Sovětský vůdce i další sovětské předáči zcela evidentně uvažovali v kategoriích vytyčení sfér vlivu pro jednotlivé mocnosti, což výstižně ilustruje úryvek ze Stalinova poselství Churchillovi z 24. dubna 1945, který se týká polské otázky: „Polsko je pro bezpečnost Sovětského svazu to, co jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie... Nevím, zda byla v Řecku ustavena skutečně reprezentativní vláda, či zda je belgická vláda skutečně demokratická. Sovětský svaz nebyl konzultován, když byly tyto vlády vytvářeny a ani si nevyhradil právo zasahovat do těchto věcí, neboť si uvědomuje, jak důležité jsou Belgie a Řecko pro bezpečnost Velké Británie. Proto nerozumím tomu, proč se v diskusích o Polsku nikdo nepokusil zvážít zájmy Sovětského svazu z hlediska jeho bezpečnosti.“

Polská otázka byla také jedním z dominantních problémů válečných jednání Velké trojky. Jednalo se jak o hranicích Polska, tak zvláště na konferenci v Jaltě o vytvoření reprezentativní polské vlády. Spojené státy a Velká Británie pokračovaly ve spolupráci s polskou londýnskou exilovou vládou a prosazovaly vytvoření reprezentativní vlády složené převážně z osob stojících mimo okruh lublinské prokomunistické vlády. Sovětský svaz naopak požadoval, aby anglosaské mocnosti uznaly lublinskou vládu. Střet mezi Churchilllem a Stalinem v této otázce na Jaltě vyústil nakonec v kompromis výhodný pro Moskvu. Závěrečná formulace totiž konstatovala, že „proza-

tínní vláda, která nyní působí v Polsku (tj. lublinská vláda, pozn. autor), by tedy měla být přetvořena na širší demokratické základně tím, že by byli přibráni přední demokratičtí činitelé z Polska samého a z Poláků zahraničních“. Nová vláda pak měla co nejdříve uskutečnit svobodné volby.

Nicméně právě diskuse o způsobu reorganizace vyvolala ostré mezispoje-necké střety a byla jedním z prvních výrazných projevů jejich nesouladu. Britové a Američané se pokusili zvrátit nevýhodný kompromis z Jaltě, odmítali jednat s polskou prozatímní vládou a prosazovali polské politiky v exilu. Sovětský svaz zaujal opačný postoj. Spor odstranila až návštěva Roose-veltova soukromého emisara Harryho Hopkinse v Moskvě koncem května 1945. Hopkins a po něm prezident H. Truman vyslovili souhlas s tím, že v nové polské vládě bude mít rozhodující zastoupení stávající prozatímní vláda, která bude rozšířena přibráním několika zástupců londýnské emigrační vlády. Znamenalo to fakticky souhlas s tím, že v poválečném Polsku bude mít rozhodující vliv Sovětský svaz. Druhá polská prozatímní vláda byla zformována v červnu 1945 a tuto vládu pak Spojené státy a Velká Británie diplo-maticky uznaly. Dosavadní polská exilová vláda tak ztratila svou mezinárod-něprávní subjektivitu. Vývoj v Polsku naznačoval směr, jakým se budou vyvíjet události v ostatních státech pod sovětskou kontrolou.

Vytvoření bloku sovětských satelitů bylo plně dokončeno v letech 1946–1947. Sovětská politika přešla od kontroly zmíněného nárazníkového pásma, jehož hlavní cíle byly bezpečnostní, k vlastní sovětizaci regionu, kte-rá sice začala také již za války, byla však zásadně urychlena až po zformová-ní sovětského bloku, tj. po roce 1948. Její průběh a cíle nepochybně ovlivni-la studená válka, jež vstupovala do svého nejvyhrocenějšího období. Sovětizace měla přinést naprosté přizpůsobení politických, ekonomických, sociálních, kulturních struktur, institucí i hodnot sovětským vzorům a nor-mám, a to bez jakýchkoliv ohledů na národní tradice a zájmy jednotlivých zemí.

Jedním z nástrojů dalšího utužení sovětské kontroly nad východní Evropou bylo založení Informačního byra komunistických a dělnických stran* na po-radě v Szklarské Porębě ve dnech 22.–27. září 1947. V projevu sovětského delegáta Andreje Ždanova se objevilo základní klišé o rozdělení světa na dva nepřátelské tábory, které minimálně do poloviny 80. let určovalo ideologii a propagandu Sovětského svazu a zemí jeho bloku. Pod zorným úhlem této teze byly hodnoceny veškeré události ve světě a postoj k nim. Využitelnost Informbyra jako nástroje unifikace sovětského bloku a boje proti odchýlkám se vzápětí dramaticky prokázala za sovětsko-jugoslávské roztržky.

Moskva se v poválečných letech pokoušela sledovat v Jugoslávii v pod-

* Zkráceně se užívá pojem Informbyro nebo také Kominforma, což má zvýraznit souvislost s původní Kominternou, formálně rozpuštěnou v roce 1943.

statě stejnou politiku jako v ostatních zemích středovýchodní Evropy. Její součástí byla i snaha podříditi si jugoslávské komunisty. V Jugoslávii však narazila na sebevědomého Tita, který sice souhlasil se sovětskými metodami a cíli, ale chtěl provádět svou zahraniční a vnitřní politiku relativně nezávisle, a to v některých případech i v rozporu se zájmy Moskvy. Titova Jugoslávie požadovala například sovětskou podporu územních nároků, které vznášela vůči Itálii, Maďarsku, Rakousku, Řecku či Albánii, pokoušela se nastolit vlastní hegemonii na Balkánském poloostrově a chtěla dokonce hrát i roli druhého centra v komunistickém hnutí. Snaha jugoslávských komunistů o vlastní nezávislou politiku byla naprostým rozporu se snahou Stalina o absolutní podřízenost zemí bloku vůči Moskvě a musela vést ke konfliktu. Roztržka začala být zřejmá od počátku roku 1948. Koncem května 1948 předal Stalin „jugoslávskou zradu ve věci socialismu“ k projednání v Informbyru.

První rezoluce Informbyra v záležitosti Jugoslávie byla zveřejněna 28. června 1948 a kromě opakování dřívějších obvinění jugoslávského vedení ze zrady marxismu-leninismu vyzvala jugoslávský lid ke svržení Titova vedení a nastolení skutečně proletářské a internacionální, tj. plně prosovětské vlády. Tento pokus se však ukázal jako chybná kalkulace, protože Tito situaci zvládl. Nepomohly ani politické a ideologické útoky, ani totální ekonomická blokáda. Jugoslávie nebyla samozřejmě pozvána ani na ustavující zasedání nové ekonomické organizace států sovětského bloku, Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP), která vznikla 25. ledna 1949. Vyvrcholením roztržky byla až hysterická protijugoslávská propagandistická kampaň, a dokonce vojenské provokace. K otevřenému vojenskému zásahu se však Stalin neodhodlal.

Sovětsko-jugoslávská roztržka měla řadu důsledků, z nichž k nejzávažnějším patřilo rozhodnutí Sovětského svazu radikálně posílit „semknutost“ svého stále ještě relativně značně diferencovaného bloku a jeho ideologickou jednotu urychlením sovětizace. Jiné než sovětské názory na „výstavbu socialismu“ byly označeny za propagaci titoismu, pravicové či jiné úchylky a jejich zastánci likvidováni ve vlně procesů a poprav, která proběhla zeměmi sovětského bloku na přelomu 40. a 50. let.

Počátky studené války

V centru sovětské pozornosti byla Evropa a v ní nabývala stále větší důležitosti německá otázka. Ta se také vedle sovětské politiky ve východní Evropě stala jedním z nejdůležitějších zdrojů narůstajícího napětí mezi Sovětským svazem a jeho válečnými spojenci. Ze sovětského hlediska bylo

prioritním úkolem zabránit případné obnově ekonomické a vojenské síly Německa, která by mohla ohrozit vytvářený obranný perimetr satelitních států, případně i SSSR samotný. Moskva proto v Německu v zásadě sledovala dvě hlavní linie: na jedné straně se pokoušela posilovat své pozice pokud možno ve všech okupačních zónách, na straně druhé pro případ, že by se v ostatních zónách prosadil západní vliv, bránit před ním vlastní zónu a modelovat ji podle svých představ.

Na konci druhé světové války již žádná velmoc, s výjimkou Francie, nechtěla rozdělení Německa. Také Sovětský svaz v této době prosazoval vytvoření silné německé ústřední vlády, která by byla schopna zajistit dodávky reparací, na nichž měl eminentní zájem a jejímž prostřednictvím by mohl posílit i svůj vliv v ostatních zónách. Na Postupimské konferenci byly dohodnuty základní principy přeměny Německa: demilitarizace, denacifikace, v ekonomické sféře dekartelizace a demokratizace. V otázce reparací nebylo dosaženo plné shody. Sovětský svaz požadoval náhradu ve výši 10 miliard dolarů, ale Spojené státy a Velká Británie se po zkušenostech s reparacemi z první světové války obávaly, že pokud by sovětské požadavky byly přílišné, musely by Německo samy sanovat. Bylo proto rozhodnuto, že každá mocnost bude čerpat reparace z vlastní okupační zóny. SSSR měl část reparací dostávat ze západních zón, ty však byly limitovány a Moskva neměla vliv na jejich výši. Uvedené rozhodnutí bylo v zásadě v rozporu se závěrem, že se s Německem bude zacházet jako s jednotným hospodářským celkem. První malý krok k jeho rozdělení byl učiněn, i když ještě nebyl nezvratný.

Ekonomická a sociální situace zdevastovaného Německa byla však tak katastrofální, že možnost „vytěžit“ z něho reparace byla minimální. Tato snaha by naopak mohla snadno vést k jeho úplnému zhroucení se všemi sociálními důsledky, které by museli řešit anglo-američtí spojenci. Ostatně právě rychle se zhoršující ekonomická a sociální situace v britské okupační zóně, především akutní nedostatek potravin a hrozící hladomor, nutily britskou vládu, aby naléhala na spojení americké a britské okupační zóny ve větší celek, v Bizónii.

Začínající střety v otázce čerpání německých reparací se časově shodovaly s dalším konfliktem, který silně ovlivnil politiku Spojených států a výrazně přispěl k rozvoji studené války. Jednalo se o Írán. Vzhledem k tomu, že Írán (tehdejší Persie) prováděl na počátku války silně proněmeckou politiku, byl 26. srpna 1941 obsazen na jihu britskými, na severu sovětskými vojsky. Podle dohody z roku 1942 se měla vojska obou mocností stáhnout ze země do 6 měsíců po skončení války, tj. nejpozději do počátku března 1946. Britská armáda se stáhla, sovětská však nikoliv. Sovětský svaz se opět pokusil využít výhodné situace a začal podporovat levicově orientovaný separatismus v íránském Ázerbájdžánu a íránské Kurdy a současně požadoval na ústřední vládě udělení koncesí na těžbu ropy v severním Íránu.

Washington reagoval ostře. Přiměl iránskou vládu, aby problém předala k projednání v Radě bezpečnosti OSN a americký ministr zahraničí James Byrnes Sovětský svaz veřejně odsoudil. Američané rovněž protestovali proti sovětsko-iránským dohodám, jimiž Sovětský svaz dostal zmíněné koncese a některé další výhody výměnou za stažení sovětských vojsk země do počátku května 1946. Iránský parlament nakonec uvedené dohody neschválil, ale postup Moskvy v oblasti vyvolal obavy americké administrativy ze sovětské expanze na jih, směrem k ropou oplývající oblasti Perského zálivu. Krize měla ale i další důsledky. Ukázalo se, že pokud Moskva narazí na soustavný a silný odpor, nebude riskovat konfrontaci a ustoupí.

V době, kdy byla iránská krize v plném proudu a kdy americká politika vůči Sovětskému svazu procházela změnami, přispěl sám Stalin k dokončení tohoto procesu a ke zhoršení vzájemných vztahů. Ve velkém projevu před volbami do Nejvyššího sovětu 9. února 1946 nejen že nevysslovil svoji podporu poválečné spolupráci tří válečných Spojenců, nýbrž naopak spekoval o možnostech další světové války. V úvodu svého projevu Stalin rozebíral z marxistických pozic a v nejobecnější rovině vývoj ve světě. Nevíme, zda tak učinil záměrně či zda se pouze přidržel ideologických postulatů, v každém případě zdůraznil, že „světový kapitalismus se v současnosti nerozvíjí klidně a plynule, nýbrž prostřednictvím krizí a válečných katastrof“. Pokračoval tvrzením, že státy, které získaly méně surovin a trhů, se pokoušejí vojenskou silou přerozdělit sféry vlivu, a „v důsledku toho vzniká rozkol kapitalistického světa na dva nepřátelské tábory a války mezi nimi“. Spekulace o možnosti mírového periodického přerozdělování zdrojů a trhů mezi kapitalistickými státy kategoricky odmítl s tím, že je „není za nynějších kapitalistických podmínek rozvoje světového hospodářství možné uskutečnit“.

Stalin vyslal Západu problematičtější poselství: Sovětský svaz počítá s další světovou válkou, která by se měla odehrát mezi dvěma kapitalistickými bloky. V dané situaci ovšem přicházela v úvahu jen válka mezi Spojenými státy a Velkou Británií, což byla tak absurdní představa, že se jí většina pozorovatelů a politiků vůbec nezabývala a chybně vztáhla Stalinova slova na válku mezi Sovětským svazem a Spojenými státy. Stalinův projev byl proto přijímán jako další potvrzení sovětské agresivity a posílil ve Washingtonu nejistotu ohledně dalších záměrů a celkové politiky SSSR. Státní departement proto požádal George Kennana, svého chargé d'affaires na vyslanectví v Moskvě, o rozbor sovětské politiky. Výsledkem byla rozsáhlá depeše, již Kennan odeslal z Moskvy 22. února 1946.

Tento tzv. „dlouhý telegram“ zásadním způsobem ovlivnil americkou zahraniční politiku a proces jejího přehodnocování ve vztahu k SSSR. V závěru depeše totiž Kennan podtrhl: „Máme zde politickou sílu (SSSR, resp. komunistickou stranu, pozn. autora), která fanaticky věří, že se Spojenými státy nemůže existovat stálý modus vivendi, a která v zájmu zajištění své

moci považuje za žádoucí a nezbytné rozbít vnitřní harmonii naší společnosti, zničit náš tradiční životní styl a mezinárodní autoritu našeho státu. Tato politická síla zcela ovládá energii jednoho z největších národů světa, nejbohatší území na přírodní zdroje a působí spolu s hlubokými a mocnými proudy ruského nacionalismu. Vedle toho má pečlivě propracovaný a dlouhodobě působící aparát pro šíření svého vlivu v jiných zemích, aparát, který je nadán ohromnou pružností a přizpůsobivostí, který je řízen lidmi, jejichž zkušenost a umění v podvrtných metodách patrně nemají v dějinách obdoby. Konečně, jak se zdá, je ve svých základních reakcích imunní vůči vlivům reality.“

Současně Kennan poukázal na skutečnost, že Západ je daleko silnější než Sovětský svaz, který teprve zahajoval poválečnou obnovu. Nicméně bez ohledu na tuto skutečnost charakterizoval SSSR jako fanatickou sílu, která usiluje o zničení USA a ovládnutí světa, s níž by proto Spojené státy neměly usilovat o stálý modus vivendi. Svůj fatalistický pohled na SSSR Kennan poněkud zmírnil konstatováním, že Moskva nemá sklon k dobrodružným akcím a že rozumí logice síly. Proto nepodstupuje zbytečnou rizika a v případě, že narazí na silný odpor, stáhne se. Uvedená teze se o rok později stala základem jeho, resp. americké strategie zadržování komunismu (*containment*).

Telegram byl ve Washingtonu plně akceptován, neboť přišel ve vhodnou chvíli, kdy se většina amerických politiků, včetně prezidenta Trumana, již definitivně přikláněla k závěru, že se Sovětským svazem spolupráce možná není. Kennan tak vycházel vstříc nejen tehdejšímu názoru na ministerstvu zahraničí na další spolupráci válečných spojenců, ale také proměně na americké vnitropolitické scéně, neboť jeho teze byly v souladu s ostrou antisovětskou a antikomunistickou linií republikánské strany. Kennanova analýza poskytovala jednoznačný koncepční rámec, který dostatečně vysvětloval sovětskou politiku a její hybné síly, ospravedlňoval kritiku sovětského postupu, a především plně zdůvodňoval nutnost a nezbytnost obratu v americké politice vůči SSSR a možnostem další poválečné spolupráce, k čemuž došlo v plné míře o rok později.

Dalším nepřehlédnutelným signálem této změny byl proslulý fultonský projev W. Churchilla z 5. března 1946, v němž hovořil o „železném oponě“, která rozděluje Evropu od Štětína po Terst. Přítomnost amerického prezidenta na tribuně znamenala faktické schválení Churchillova poselství světu, v kterém veřejně vyjádřil to, co Kennan uvedl ve svém tajném dokumentu, a to přestože v některých amerických kruzích a novinách byli Truman i projev ostře kritizováni.

I když od jara 1946 se vztahy mezi Spojenými státy a Sovětským svazem soustavně zhoršovaly, obě velmoci ještě neusilovaly o vymanévrování druhé strany. Každá z nich měla své strategické a taktické zájmy, které považo-

vala za prioritní, a nejdůležitější z nich byly jisté bezpečnostní otázky. Při jejich prosazování a realizaci podnikala ovšem každá strana kroky, které druhou stranu zneklidňovaly a které považovala za útok proti svým vlastním zájmům. Vzájemné protesty a obviňování pak jen zvyšovaly nedůvěru a vedly k další eskalaci napětí, jehož výsledkem bylo vypuknutí studené války.

Definitivní ukončení etapy nejasností přinesl však až rok 1947. Nejdramatičtější změnou bylo rozhodnutí Trumanovy administrativy převzít od Velké Británie náklady na vojenskou a ekonomickou pomoc řecké královské vládě v občanské válce s komunistickými povstalci. Pod hrozbou hospodářského zhroutilí byla Attleeho vláda 21. února 1947 nucena sdělit Spojeným státům, že již nemůže podporovat Řecko a že mu pomoc zastaví k 31. březnu téhož roku. Washington měl jediné schůdné východisko, totiž převzít britské závazky. Prezident Truman a státní podtajemník Dean Acheson si ale byli vědomi toho, že Kongres nebude příliš ochotný uvolnit značné finanční prostředky na pomoc Řecku a Turecku, které bylo stále pod sovětským psychologickým tlakem. Od listopadu 1946 ovládali Kongres ve finančních otázkách šetrní republikáni, navíc mezi nimi měly poměrně silné zastoupení izolacionistické síly. Truman i Acheson proto zdůraznili nebezpečí plynoucí z možnosti rozšíření komunistických režimů nejen na Blízkém východě, ale také v západní Evropě, kde tehdy ještě v Itálii a ve Francii byly komunistické strany zastoupeny ve vládách.

Příslušné poselství přednesl Truman v Kongresu 12. března 1947. Upozornil v něm na situaci Řecka a Turecka a na jejich strategický význam. Konstatoval, že Spojené státy nebudou moci „realizovat své cíle“, pokud nebudou schopny „podpořit svobodné národy, aby si uchovaly své svobodné instituce a svoji národní integritu proti agresivním hnutím, která se jim snaží vnutit totalitní režimy“. Vyslovil proto přesvědčení, že „musí být politikou Spojených států podporovat svobodné národy všude, kde se brání ozbrojeným menšinám nebo vnějšímu nátlaku, snažícím se o jejich podmanění“. Představa celosvětové komunistické hrozby ovlivnila Kongres, který v květnu 1947 program schválil. S masivní americkou podporou pak řecká královská vláda koncem 40. let porazila komunistické síly v zemi. K porážce komunistů v Řecku paradoxně přispěla i jejich věrnost Sovětskému svazu. V sovětsko-jugoslávské roztržce se řečtí komunisté postavili na Stalinovu stranu, a Tito proto nechal uzavřít jugoslávské hranice, přes které dostávali podporu.

V červenci 1947 byl v prestižním časopise *Foreign Affairs* otištěn článek *Zdroje sovětského chování*, podepsaný autorem „X“, jímž, jak se záhy ukázalo, byl již zmíněný G. Kennan. Jeho studie se považovala za vyjádření oficiálního amerického postoje a zformulování teorie zadržování komunismu (*containment*). Podle Kennana byly sovětské akce nepřetržitým proudem snažícím se dostat se všude, kde je to jen možné, ke konečnému cíli, tj. zni-

čení kapitalismu. Tento sovětský postup navíc neměl být ani nijak časově podmíněn. Americkou reakcí na tuto sovětskou politiku mělo proto být dlouhodobé, trpělivé, ale pevné zadržování sovětského expanzionismu. Spojené státy měly v geograficky měnících se oblastech, tak jak Sovětský svaz měnil priority své politiky, vždy aplikovat protisílu. Svoji dále rozpracovávanou doktrínu Kennan později ještě doplňoval o další aspekty, především o podporu odstředivých tendencí v komunistických státech, zvláště nacionalismu.

Řecká krize a změny sovětské politiky přiměly Spojené státy, aby obrátily svoji pozornost na válkou zničenou Evropu. Rozsah jejích problémů si uvědomily především za cesty nového ministra zahraničí George C. Marshalla po západní části kontinentu na jaře 1947. Evropské země trpěly kritickými ekonomickými problémy a všude působilo silné sociální napětí, vyvolané válkou. Situaci ještě vyostřila těžká zima 1946–1947, během které se západoevropské ekonomiky téměř zhroutily. Velká Británie se proto v této době vzdala všech tíživých závazků, kromě podpory Řecka také mandátu v Palestině, Britské Indie, dřívější perly impéria, a dalších kolonií, i když důvody pro zahájení procesu dekolonizace vyplývaly také z programu labouristické vlády.

Tehdy se také plně ukázalo se, že v Evropě nezůstalo kromě SSSR žádné mocenské centrum a že tíživé sociálně ekonomické problémy radikalizovaly veřejnost západoevropských zemí do té míry, že hledala východisko z krize i v obratu ke komunismu a v podpoře Sovětského svazu. Washington dospěl k závěru, že je třeba zformulovat koncepci evropské politiky, která by již nebyla založena jen na vojenských opatřeních.

Zásadní krok učinil G. Marshall ve svém projevu na Harvardově univerzitě 5. června 1947, kde vylíčil rozvrat evropských ekonomik a neschopnost měst dodávat venkovu průmyslové zboží výměnou za potraviny. Zdůraznil, že nedostatek potravin pak nutí vlády, aby je ze svých velmi omezených valutových prostředků kupovaly v cizině. Marshall podtrhl, že tento začarovaný kruh musí být s americkou pomocí prolomen, aby se tak zabránilo krizi, která by měla vážné důsledky i pro ekonomiku USA. Vyzval proto evropské státy, aby projednaly své finanční problémy a definovaly požadavky na vyšší americké pomoci, která by odstranila jejich pasivní obchodní bilanci a uvolnila zdroje pro obnovu, investice a rozvoj.

Pozvání se formálně týkalo také Sovětského svazu a východoevropských států, americké ministerstvo zahraničí bylo však přesvědčeno, že ho Moskva odmítne. Bylo totiž krajně nepravděpodobné, že by šetrivý Kongres v atmosféře stále se prohlubujícího nepřátelství schválil obrovské prostředky na obnovu sovětské ekonomiky. Marshall proto preventivně upozornil, že žádná vláda, která by chtěla svými manévry zabránit obrodě ostatních, nemůže očekávat americkou pomoc. Současně prosadil další podmínku, že státy žádající o zapojení do plánu musely mj. zveřejnit detailní informace

o svých národních hospodářstvích. To byl požadavek, o kterém se takřka jistě dalo předpokládat, že ho Moskva odmítne.

Sovětský svaz sice přijal pozvání na úvodní pařížskou konferenci, která měla nastínit požadavky evropských států na americkou pomoc, záhy ji však rozložený sovětský delegát Vjačeslav Molotov opustil. Rozhořčeně odmítl poskytnout Spojeným státům požadované údaje o ekonomice Sovětského svazu a ještě před odjezdem odsoudil plán jako vměšování do vnitřních záležitostí jiných zemí a snahu Spojených států dostat evropské země pod svoji kontrolu. Ty středoevropské země, které měly o plán zájem (ČSR a Polsko, ale také Finsko), Moskva donutila k odmítnutí. Marshallův plán, schválený americkým Kongresem na jaře 1948, se tedy týkal jen západoevropských států. Podstatnou měrou přispěl k obnově jejich ekonomik a je některými autory považován dokonce za prapočátek pozdější západoevropské integrace.

S prohlubujícím se rozdělováním Evropy na dva tábory, které velmi zřetelně demonstrovaly reakce na Marshallův plán, Stalin urychloval plné přebírání moci komunistickými stranami ve východoevropských zemích. Současně kladl stále větší důraz na ideologickou „jednotu“ zemí sovětského bloku, uskutečňovanou prostřednictvím Informbyra, jehož založení bylo konkrétní odpovědí Moskvy na vyhlášení Marshallova plánu.

Další reakcí Moskvy na americké kroky byl pokus zvrátit vývoj v západní Evropě a znemožnit přijetí amerických projektů. Krátce po založení Informbyra dostaly komunistické strany v západní Evropě nové instrukce. Měly se pokusit svrhnout vlády ve svých zemích a zahájit akce proti přijetí Marshallova plánu. Scénář byl jednoduchý: Moskva nepochybně předpokládala, že se naskytá jedna z posledních možností ke svržení stále ještě nepříliš stabilních západoevropských vlád, zvláště ve Francii a Itálii. Nové, komunisty ovládané vlády by se orientovaly přímo na Moskvu, což by znamenalo zásadní a dalekosáhlé změny v poválečném uspořádání Evropy. Jinou alternativou byla destabilizace vnitropolitické situace, která by oslabilu státy západní Evropy, a tím i pozice USA. Ukázalo se však, že vlády těchto zemí byly, sice s vypětím všech sil a se silnou americkou podporou – v případě Itálie se dokonce uvažovalo o americké vojenské intervenci – schopny zvládnout vlnu bouří a stávek. Poněkud zoufalý pokus nakonec vyzněl pro Sovětský svaz kontraproduktivně. Orientaci a politiku západoevropských států nejen že nezměnil, ale zneprátněl mu široké vrstvy umírněného obyvatelstva, které dosud sympatizovalo s ním i místními komunistickými stranami. Většina lidí se postavila na obranu práva a pořádku a politika místních komunistických stran i Sovětského svazu utrpěla silnou ztrátu důvěryhodnosti a prestiže.

Německá otázka a globalizace studené války

Součástí sovětských pokusů zvrátit či alespoň zastavit vývoj, tentokrát v Německu, byla berlínská krize z roku 1948. Sovětská politika v Německu sledovala již zmíněný dvojitý cíl: na jedné straně obhajovat jednotu země a vytvoření silné ústřední vlády, na straně druhé sledovat ve své zóně vlastní politiku, která nakonec v závislosti na celkovém vývoji německé otázky vyústila v rozdělení Německa. Povolení činnosti komunistické strany a některých dalších nekomunistických stran, zprvu jen na lokální úrovni, a pak zvláště sloučení komunistické a socialistické strany v dubnu 1946 ukazovalo, že Sovětský svaz začíná ve své okupační zóně uplatňovat podobný postup jako v ostatních státech východní Evropy.

Ostrý sovětský postoj v reparačních otázkách byl sice pochopitelný, narážel však na soustavný odpor Spojených států a Velké Británie. Problém spočíval, mimo jiné, v charakteru okupačních zón jednotlivých mocností. Sovětská zóna byla zemědělsko-průmyslová s relativním dostatkem potravin. Sovětský svaz odtud zprvu demontoval a odvázel zařízení celých továren, později však odebíral reparace z produkce smíšených sovětsko-německých podniků. Naproti tomu byly z hlediska zásobování potravinami britská a americká zóna silně deficitními. Spojené státy a Velká Británie totiž dostaly nejhladnější, nejprůmyslovější, ale také nejvíce zničená území. Jejich zásobování potravinami bylo zvláště pro Brity těžkým břemenem, o jehož odstranění usilovali minimálně od jara 1946. Současně se obávali, stejně jako Američané, že sovětské reparační požadavky povedou k oslabení průmyslu v jejich zónách a ztíží tak ekonomickou obnovu Německa, kterou stále více považovali za základ ekonomické obnovy celé západní Evropy.

Situace se vyostřila, když 3. května 1946 nařídil velitel americké okupační zóny, generál Lucius Clay, jednostranné zastavení reparačních dodávek Sovětskému svazu z americké zóny. Sověti marně protestovali. Americký postup byl reakcí na neschopnost čtyř mocností dohodnout se na společných ekonomických principech a jednotné správě Německa, které předpokládaly již dohody z Postupimi. Bývalá koalice nebyla dokonce schopná se sjednotit ani na výši německé průmyslové výroby. Iniciativu v německé otázce postupně přebíraly Spojené státy, které v červenci 1946 navrhly možnost sjednocení okupačních zón s americkou. Sovětský svaz a Francie odmítly, Velká Británie, jejíž zóna se dostávala do kritického stavu, návrh akceptovala. Známá Bizónie, tj. sloučená americká a britská okupační zóna, pak vznikla oficiálně k 1. lednu 1947. Její vytvoření však znovu ukazovalo, jak výrazně se již mocnosti rozcházejí v pohledu na budoucnost Německa.

Změny americké politiky vůči Německu vyjádřil ministr zahraničí James Byrnes 6. září 1946 ve stuttgartském projevu, který ukázal, že Německo pře-

stávalo být pro Spojené státy poraženým nepřítelem a má se stát budoucím partnerem. Byrnes dal najevo, že americké vojenské jednotky budou proti dřívějším očekáváním v Německu tak dlouho, dokud bude trvat okupační režim, a zdůraznil, že Spojené státy usilují o sjednocení země. Potvrdil však, že pokud by úsilí Spojených států v tomto směru nebylo úspěšné, podpoří obnovu ekonomiky země jen v západních okupačních zónách, kde také podle jeho slov měli Němci ve stále větším rozsahu přebírat řízení své země.

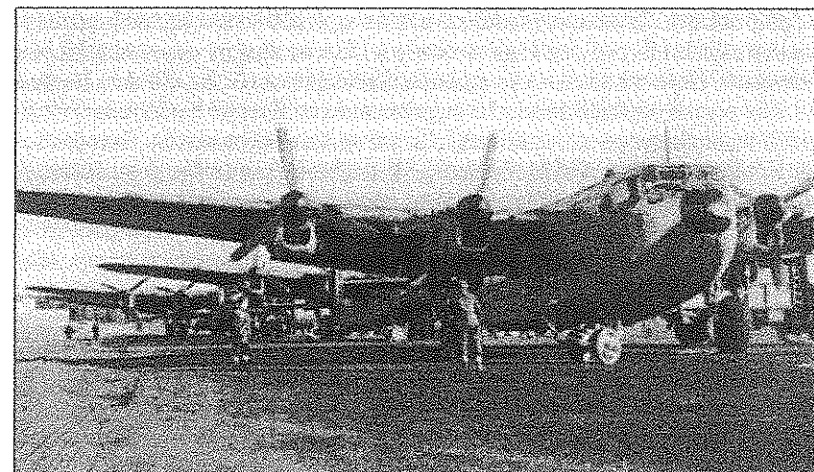
Ze sovětského hlediska se Byrnes současně dotkl dalšího, snad ještě citlivějšího místa, a to otázky hranic. Na Postupimské konferenci bylo rozhodnuto, že západní polská hranice povede po linii Odra – Lužická Nisa a přes Štětínské Pomořany západně od Štětína. Z formálního hlediska však měla být otázka německo-polských hranic definitivně zakotvena v mírové smlouvě s Německem. Západní mocnosti počítaly s tím, že povede po zmíněné linii, Byrnes však ve Stuttgartu přesto hrozil, že by Spojené státy mohly, vzhledem ke změněné situaci, požadovat přehodnocení polské západní hranice. Jeho postoj musel vyvolat v Sovětském svazu šok, protože v důsledcích zpochybňoval celé uspořádání dohodnuté na konferencích v Jaltě a Postupimi. Nové určení západní hranice Polska považovala Moskva za jeden z hlavních výsledků války. Jeho ohrožením by vznikl precedens, který by umožnil zpochybnit všechny nové hranice, a tudíž i sovětské válečné zisky.

Ze Stalinova hlediska byl dosavadní vývoj v Německu jasný. Sovětský svaz byl zastavením reparací, neschopností dohodnout se na správě Německa a rozhodnutím vytvořit Bizónii vytěsněn nejen z Porúří, o které projevoval velký zájem, ale z celé větší části země, která měla mimořádný ekonomický potenciál. Jednota Německa byla již fikcí a západní a sovětská zóna se rychle rozcházely. Marshallův plán ovšem znamenal, že západní zóny budou integrovány do západoevropské spolupráce a že dojde k obnově ekonomické síly Německa se všemi možnými důsledky. Sovětský svaz se proto pokusil uvedený vývoj zvrátit.

Zlá ekonomická situace a realita studené války znemožnily také Francii, aby si v německé otázce udržovala dosavadní nezávislý postoj, a proto v březnu 1948 připojila svoji okupační zónu k Bizónii, čímž vznikla Trizónie. Současně bylo připravováno vytvoření německé federální vlády a mělo se sejít Ústavodárné shromáždění. Ekonomická obnova a zastavení inflace však nebyly možné bez měnové reformy. O ní jednala od počátku roku 1948 Spojenecká kontrolní komise pro Německo. Vzhledem k tomu, že se názory SSSR a západních mocností diametrálně lišily, sovětský delegát jednání opustil. Dne 30. března 1948 pak prohlásil generál Clay, že má připraven plán separátní měnové reformy. Následujícího dne reagovali Sověti zostřenou kontrolou spojeneckých vojenských vlaků, projíždějících jejich zónou do západních okupačních zón v Berlíně. Tehdy se ukázalo, že si západní mocnosti smluvně nezajistily přístup do Berlína pozemními cestami.

Na měnovou reformu v Trizónii a v západních okupačních zónách Berlína odpověděl Sovětský svaz 24. července 1948 totální pozemní blokádou Berlína, z níž tvořily výjimku jen tři letecké koridory do města, neboť Stalin nevěřil, že je možné město zásobovat letecky. Spojené státy a Velká Británie jich však využily k vytvoření leteckého mostu do západních sektorů Berlína, který trval do konce blokády v květnu 1949.

Blokáda Berlína byla zatím nejdramatičtější a nejostřejší sovětskou akcí po druhé světové válce. Moskva poprvé použila sílu, resp. hrozbu síly k tomu, aby prosadila změny ve sféře vlivu západních mocností, i když konkrétní cíle tohoto postupu nejsou příliš jasné. Maximálním cílem bylo zabránění vzniku separátního státu v západním Německu a obnovení čtyřstranné kon-

Přistání britských letadel tvořících součást leteckého mostu na západoberlínském letišti Gatow

troly nad celým Německem, minimálním izolace západních sektorů v Berlíně a případně snaha dostat je pod svůj vliv či kontrolu. Výkonnost anglo-amerického leteckého mostu však předčila neoptimističtější očekávání a díky němu se podařilo eliminovat riziko velkého střetu a zcela anulovat účinnost sovětské blokády. Sověti nemohli zastavit dodávky, aniž by se uchýlili k přímému použití síly, a k tomu se neodhodlali. V květnu 1949 proto Moskva souhlasila s ukončením blokády, aniž by čehokoliv dosáhla.

Letecký most během blokády Berlína měl ohromný morální dopad: Západ fakticky a otevřeně přijal úlohu ochránce formujícího se západoněmeckého státu. Den po skončení blokády vyslovili vojenští velitelé Trizónie souhlas s novou západoněmeckou ústavou a vzápětí se zrychlil proces formování ně-

meckých státních orgánů. Byl zvolen parlament a prezident, ustavena vláda a 7. září 1949 byl formálně vyhlášen vznik nového státu – Spolkové republiky Německa (SRN). Sovětský svaz reagoval 7. října 1949 vytvořením druhého německého státu ve své okupační zóně – Německé demokratické republiky (NDR).

Blokáda Berlína se tak ukázala nejen jako bezvýsledná, ale z hlediska Sovětského svazu měla další, opět velmi kontraproduktivní důsledky. Na Západě, a v první řadě ve Spojených státech, vyvolala krajní znepokojení a podtrhla nutnost zajistit obranu západní Evropy. 17. března 1948 sice Velká Británie, Francie a státy Beneluxu podepsaly *Bruselský pakt o vzájemné obraně*, bylo však zřejmé, že bez silné politické a vojenské pomoci Spojených států si nemohou relativně slabé západoevropské země zajistit dostatečnou obranu. Trumanova administrativa sice plánovala kroky k posílení obrany západní Evropy, ty však narážely v USA na značný odpor zbytků izolacionistů. Berlínská krize vše změnila. Začínající sovětská blokáda Berlína oslabila pozice odpůrců americké angažovanosti v Evropě a působila ve prospěch vojenského a politického angažování se Spojených států v Evropě. Senát Kongresu proto mohl 11. června 1948 přijmout Vandenbergovu rezoluci, která dávala vládě USA právo uzavírat spojenecké svazky s neamerickými státy. Rozhovory o vytvoření obranného společenství pro euroatlantickou oblast byly završeny 4. dubna 1949 podpisem *Washingtonské smlouvy*, kterou vznikla Severoatlantická aliance.

V několika měsících, které následovaly po ratifikaci *Washingtonské smlouvy* americkým Kongresem (25. července 1949), se staly dvě události, které výrazně ovlivnily tehdejší svět a současně globalizovaly studenou válku. Koncem srpna 1949 zjistili američtí vědci v atmosféře stopy radioaktivního spadu, který byl odlišný od amerického. To znamenalo jediné: Sovětský svaz vyzkoušel svoji vlastní jadernou zbraň. Spojené státy tak ztratily jaderný monopol o mnoho let dříve, než původně předpokládaly. Vlastnictví ničivých zbraní oběma velmocemi (a později k nim přibýly ještě další – Velká Británie, Francie a Čína) velmi podstatně ovlivnilo jejich vojensko-politickou strategii, i když si Spojené státy až do přelomu 60. a 70. let udržovaly kvantitativní a kvalitativní náskok.

Zvláště silný šok však způsobila ve Spojených státech porážka Čankajškova nacionalistického režimu místními komunisty ve třetí čínské občanské válce. Vyhlášení nového státu, Čínské lidové republiky (ČLR) 1. října 1949, alarmujícím způsobem podtrhovalo další postup komunismu. Zatímco v USA vedla „ztráta Číny“ ke hledání viníků a výrazně přispěla k rozmachu mccarthismu, sovětská reakce na vznik komunistické Číny byla poněkud rozpačitá. Veřejně ji Stalin samozřejmě plně oslavoval, avšak téměř nijak nepřispěl k vítězství, kterého čínští komunisté dosáhli pouze vlastními silami, z čehož také pramenilo jejich sebevědomí. Po čerstvých zkušenostech s ne-

pokořenou Jugoslávii měl totiž sovětský vůdce dobré důvody k obavám ze vzniku relativně nezávislého a velikostí srovnatelného komunistického státu. V krátkodobém ohledu byl však Mao Ce-tungův režim na Moskvě silně závislý a v této fázi byl pro ni cenný také jako spojenec. Projevilo se to zejména v čínské roli v korejské válce, válce ve Vietnamu a ve spolupráci na mezinárodním poli. Předpokladem byl ovšem soulad obou zemí, které v únoru 1950 uzavřely smlouvy o přátelství a sovětské finanční a hospodářské pomoci ČLR.

Svoji doktrínu zdržování komunismu se Spojené státy odhodlaly poprvé plně vyzkoušet v praxi za korejské války. Korejský poloostrov byl v roce 1945, po odsunu japonských sil, které zemi několik desetiletí okupovaly, obsazen na severu sovětskou, na jihu americkou armádou. Dočasná linie na 38. rovnoběžce severní šířky, která z praktických důvodů oddělovala obě armády, se však v podmínkách studené války fakticky přeměnila v stálou hranici, rozdělující dva znepřátelené státy. Na severu vytvořili komunisté Korejskou lidovou demokratickou republiku v čele s Kim Ir-senem, na jihu ovládl politickou scénu autoritativní Li Syn Man. Oba režimy se obviňovaly z rozdělení země a vyhlášovaly, že ji opětovně sjednotí, a to jakýmkoliv prostředky.

Iniciativa k válce vzešla od Kim Ir-sena, který plán předložil Stalinovi a Maovi, a ti s ním vyslovili souhlas. Nevěřili, že by Spojené státy intervenovaly v tak vzdálené oblasti, která navíc, podle slov amerického státního tajemníka Deana Achesona z ledna 1950, stála mimo americký obranný perimetr. Opět se hluboce zmylili. Severokorejská agrese, která začala 25. června 1950 útokem na jih, nebyla ve Spojených státech považována jen za vnitrokorejskou válku. Trumanova administrativa tvrdila, že se ze strany Sovětského svazu jedná o další zkoušku odhodlanosti a vůle Západu. Obrana Koreje byla proto označena za životně důležitou pro americkou národní bezpečnost.

Spojené státy musely z právních důvodů předložit záležitost Radě bezpečnosti OSN. Její zasedání však sovětský delegát od ledna 1950 bojkotoval, neboť Sovětský svaz požadoval, aby Čínu v Radě bezpečnosti reprezentoval zástupce ČLR, nikoliv stále představitel Čankajškova režimu, jehož vláda uprchla před komunisty na Tchaj-wan. Bez obav ze sovětského (a ovšem i čínského) veta proto Rada bezpečnosti jednomyslně schválila rezoluci požadující stažení severokorejských vojsk a o dva dny později další, vyzývající ke zformování vojsk OSN, která by odrazila útok. Moskvě se tak vymstila těžká diplomatická chyba, jakou byl bojkot Rady bezpečnosti.

Počátkem listopadu 1950 vstoupila do války i vojska ČLR. Po prvním útku se stáhla, když se však vojska OSN, jejíž hlavní část tvořily americké jednotky, přiblížila k čínské hranici, velká protiofenziva „čínských dobrovolníků“ vytlačila mezinárodní síly hluboko zpět do jižní Koreje. Sovětský svaz se

držel stranou, i když politicky, materiálně i řadou „dobrovolníků“, které vyslal do Číny, podporoval čínská a severokorejská vojska. Teprve v březnu 1951 se fronta stabilizovala prakticky na výchozích postaveních, tj. na 38. rovnoběžce. Urputné boje zde trvaly ještě dva roky a teprve po Stalinově smrti bylo 27. července 1953 uzavřeno příměří, které více méně potvrdilo *status quo ante bellum*. Mírová dohoda o definitivním ukončení války však nebyla dodnes podepsána.

Korejská válka a rozhodnutí Spojených států, že budou bránit Tchaj-wan proti případnému útoku ČLR, extrémně zhoršily čínsko-americké vztahy. Takovými zůstaly po celá dvě desetiletí a k jejich normalizaci došlo až počátkem 70. let. V průběhu korejské války se výrazně zostřil americký postoj vůči šíření komunismu, byť by šlo jen o náznaky. Spojené státy nyní byly ochotny proti němu zasahovat téměř automaticky, jak to demonstrovala americká pomoc Francii v první válce v Indočíně. To jim však později způsobilo množství problémů a zavleklo je do dalšího, velmi dlouhého a všestranně nákladného konfliktu ve Vietnamu. Mocenská realita v Evropě nutila na druhé straně Spojené státy, aby respektovaly sovětský vliv v zemích „jeho“ bloku.

Při pohledu zpět je patrné, že primárním poválečným cílem sovětské zahraniční politiky bylo zajištění bezpečnosti. To zahrnovalo připoutání sousedních zemí k SSSR nejen v zahraničněpolitickém směru, ale také vměšování se do jejich vnitřních záležitostí. Nebyl to Stalinův nový přístup, jednalo se v podstatě o starý ruský problém otevřené a nezajištěné hranice, který ovšem implikoval územní expanzi a vytvoření nárazníkového pásma mezi ním a západní Evropou. Stalin nevěřil v dobrou vůli sousedních států a usiloval o jejich kontrolu, která byla tvrdší úměrně tomu, jak se zhoršovaly vztahy SSSR se Západem, přičemž se až panicky obával obnovení síly Německa. Za jedinou účinnou kontrolu považoval stav absolutní nadvlády, který vytvořil v samotném Sovětském svazu. Jeho pohled na demokracii a neruské komunisty byl ovlivněn zkušenostmi z 20. let. Demokracii podle něho požadovali intelektuálové, aby mohli vytvořit frakce a sabotovat ta rozhodnutí bolševické strany, s nimiž nesouhlasili. Zastával „klasický“ názor, že pokud strana (Stalin) stanoví cíl a politiku, musí být ostatní při jejich uskutečňování zcela jednotní a musí se této politice podřídít.

Jako bývalý komisař národností měl dostatek příležitostí seznámit se s neortodoxními postoji neruských komunistů a jejich interpretacemi marxismu-leninismu, vztahem k centru a zájmem o jistou nezávislost na něm. Ve 30. letech a často ještě dříve usiloval proto o jejich zlikvidování. Propagace různých cest výstavby socialismu a tolerování těchto představ u komunistů východoevropských zemí byly proto ze strany SSSR jen taktickým manévrem. Stalin ve skutečnosti znal a uznával jediný socialismus, sovětský.

ský. Autonomie či relativně nezávislá politika byly, jak ukázal jugoslávský případ, nepřijatelné.

Politika Sovětského svazu ve východoevropských zemích a jeho další požadavky zneklidnily Spojené státy, vyvolávaly jejich odpor, podezřívavost a napětí ve vzájemných vztazích. Jiným zdrojem studené války, který silně zapůsobil na Spojené státy, byl sovětský postup v Persii a vzápětí v německé otázce. Stalin se v této době dopustil několika fatálních omylů (spekulace o válce v projevu v únoru 1946, blokáda Berlína, „svolení“ ke korejské válce atd.), které měly pro Sovětský svaz vysoce kontraproduktivní důsledky; nejen že dále vyostřovaly studenou válku, ale omezily i další sovětský postup.

SOVĚTSKÝ SVAZ V OBDOBÍ POZDNÍHO STALINISMU

Vnitropolitický vývoj

V roce 1945, v době vítězství Sovětského svazu ve válce proti Německu, Stalinova sláva a kult osobnosti dosáhly nových výšin. Totéž ale nebylo již možné říci o stavu jeho kontroly nad zemí a společností. Válka totiž výrazně oslabilu dřívější ideologické sevření a uniformitu sovětského systému.

Již na samotném začátku Velké vlastenecké války byla výrazně modifikována propaganda. Za války, hlavně v první fázi, byl položen mimořádný důraz na ruský patriotismus, všemožně posilovaný příklady ze slavného a hrdinného boje ruského národa, a nejen jeho, proti cizím interventům. Vyzdvihovány byly takové postavy z ruských dějin jako Alexandr Něvský či maršál Michail Kutuzov a další. Propaganda se dále nesla ve znamení návratu ke starým, tradičním formám lidské solidarity založeným na rodině, což byly hodnoty, které předtím komunistická strana nejenže nezdůrazňovala, nýbrž se je pokoušela oslabovat a ničit ve prospěch loajality vůči ní samé a vůči systému. Za války se proto hlavními axiomy propagandy staly militarismus, antifašismus a nacionalismus. V tomto směru byl symptomatický již první Stalinův projev, který přednesl 3. července 1941. Místo dřívějšího rituálního oslovení „soudruzi“ a „občané“, nyní nazýval své posluchače „bratry“ a „sestrami“, a dokonce „svými přáteli“.

Změnil se také předválečný nepřátelský postoj státu a komunistické strany vůči pravoslavné církvi. Její působení bylo nejen tolerováno, ale, opět především v prvních fázích války, podporováno a využíváno k posílení nové linie v propagandě. Dřívější politickou a ideologickou unifikaci sovětské spo-